

**Osmanlı Devleti'nin Taşra Topraklarında Kriz, Değişim ve Direnç:
Suruç Kazâsında Vergi Nizâmına Dair Meseleler [1726-1781]**

*Crisis, Change and Resistance in the Provincial Lands of the Ottoman Empire:
Tax Order Issues in the Suruç District [1726-1781]*

Berces Kılıç*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

**Araştırma Makalesi
Research Article**

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Harran Üniversitesi
bercesklc@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2947-1749

Başvuru / Submitted:

23 Ekim 2023

Kabul / Accepted:

2 Ocak 2024

DOI: 10.21021/osmed.1380042

Atıf/Citation:

Kılıç, B. "Osmanlı Devleti'nin Taşra Topraklarında Kriz, Değişim ve Direnç: Suruç Kazâsında Vergi Nizâmına Dair Meseleler [1726-1781]", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 20 (2024): 57-79.

Benzerlik / Similarity: 9

Öz

Osmanlı devlet idaresinde "kadîme riâyet" görüşü ile gösterilen direnç "devlet-i ebed müddet" anlayışı ile esneklik kazanmıştır. Değişimin eşiğinde ve krizin içerisinde Osmanlı taşrasının dönüşümünü simgeleyen 18. yüzyıl, devlet için birçok yenilik ve zorlukla birlikte gelişim göstermiştir. Tımarın bozulması, iltizamın yaygınlaşması, ekonomik algıların değişmesi ve devletin taşradaki kontrol gücünü artırmak durumunda kalması bu yüzyıldaki toprak yönetiminin temel karakteristik özelliği olmuştur. Topraklardaki çözülme ve değişimin izlerini takip etmeyi amaçlayan bu çalışmada, makro coğrafyaları mikro alanlara bölerek analiz etme teorisi tercih edilmiştir. Bu bağlamda bölgenin tarihî ve ekonomik düzeninde önemli bir yere sahip olan Osmanlı Devleti'nin Birecik sancağının Suruç kazâsı örnekleme olarak belirlenmiştir. Belirlenen örnekleme ilgili arşiv taraması yapılmış ve çalışmada temel olarak Şikâyet ve Ahkâm Defterleri kullanılmıştır. Kullanılan bu defter serilerindeki hükümlerden yola çıkılarak Suruç kazâsının arazi vergi konuları bağlamında çalışmanın genel çerçevesi oluşturulmuştur. Konunun detayları incelendiğinde taşradaki arazi vergisi konularının tımar ve zeamet üzerinden alınan şer'î ve örfî vergiler bağlamında şekillendiği görülmektedir. Bu vergilerin takibi, tahsili ve nakli meselesinde ise sipahi, köylü ve mütegalibe unsurları ön plana çıkmıştır. Bahsedilen bu unsurlar arasındaki ilişkilerden yola çıkılarak arazi vergisi konularının genel bir sınıflandırması yapılmış ve bu sınıflandırma içerisinde; insan unsuru, tasarruf hakkı, yönetim sistemleri ve ihtilaflar gibi alt başlıklara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 18. Yüzyıl, Osmanlı Taşrası, Suruç Kazâsı, Toprak Nizâmı, Vergi Hukuku.

Abstract

The resistance shown in the Ottoman state administration with the view of "the observance of tradition" gained flexibility with the understanding of "the eternal life of the state" The 18th century, which symbolized the transformation of the Ottoman provinces on the brink of change and in crisis, has shown development with many novelty and challenges for the state. The deterioration of tımar, the spread of iltizam, changing economic perceptions and the state's had to increase its control power in the provinces were the main characteristics of land administration in this century. In this study, which aims to follow the traces of dissolution and change in the lands, the theory of analyzing macro geographies by dividing them into micro areas was preferred. In this context, the Suruç district of the Birecik sanjak of the Ottoman State, which has an important place in the historical and economic order of the region, was determined as the sample. Archival research was conducted on the determined sample and the Şikâyet and Ahkâm Registers were used as the basis for the study. Based on the provisions in this series of registers, the general framework of the study was formed in the context of land tax issues in the Suruç district. When the details of the subject are examined, it is seen that land tax issues in the provinces were shaped in the context of sharia and customary taxes levied on tımar and zeamet. In the matter of follow-up, collection and transportation of these taxes, sipahi, peasant and mütegalibe elements came to the fore. Based on the relations between these mentioned elements, a general classification of land tax issues has been made, and within this classification; subheadings such as the human element, right of tenure, management methods and disputes are given.

Keywords: 18th Century, Ottoman Provinces, Suruç District, Land Order, Tax Law.

Giriş

Osmanlı Toprak İdaresine Bir Bakış

Araştırmaya zamansal olarak konu edinilen 18. yüzyıl, dünya genelinde iktisadî dönüşümlerin yaşandığı ve yeni birtakım algıların ortaya çıktığı bir asırdır.¹ Bu yüzyılda Osmanlı özelinde değişimin izleri takip edildiğinde de benzer durumun yaşandığı karşımıza çıkar. Devletin toprak idaresine yakından bakıldığında ferdin bireysel çabalarının -Adam Smith'in 18. yüzyıl bireyini tanımladığı gibi- toplum yararına bir çabaya da hizmet ettiği anlaşılır. Smith'e göre birey, toplum içerisinde kendi refahı için çabalarken genellikle toplumun normlarına hizmet edecek şekilde teşvik edilir.² Çalışmada da görüleceği üzere Osmanlı toplumu içerisinde toprak idaresinin baş mimarı olan timar ve zeamet sahibi kimseler, kendi düzenlerini tesis ederlerken aynı zamanda ve en nihayetinde topluma ve devletin menfaatlerine de hizmet etmişlerdir.³ Bu açıdan çalışmada Smith'in bu kuramına bir bakış atmak mümkündür.⁴

Osmanlı toprak düzeni kimi yönleriyle feodal sistem ile karşılaştırılır. Ancak bu karşılaştırma esasında düşünsel bir ayırım gösterir.⁵ Bazı görüşlere göre ise feodal sistem Osmanlı toprak sistemi ile bütünleştirilerek "Türk-İslam feodalizmi" adını alır.⁶ Bu toprak düzeni içerisinde Osmanlı Devleti'nde birey-toplum ve devlet ilişkilerinin detayına inildiğinde; reyanın padişaha Allah'ın emaneti olduğu görüşü ortaya çıkar.⁷ Adalet ilkesi ile yüzyıllar boyunca ayakta kalmış olan Osmanlı Devleti, bu ilke ile yürüttüğü hassas iktisadî dengelerle bir devamlılık sağlayabilmiştir. Dengeyi sağlarken de her daim geçmişten ilham almış ve yeni sistem ve görüşleri göz ardı etmeyerek bunları kendi sistemine dâhil edebilmiştir. Sözü edilen iktisadî dengeler içerisinde de devlet, toprak vergilerinin tahsili meselesine önem vermiştir. Toprak vergi sisteminde; vergi toplayıcılar ve vergi sağlayıcılar şeklinde iki önemli unsura rastlanır. Vergi toplayıcılar genellikle sistemin askerî kolunu oluştururken vergi sağlayıcılar köylü, çiftçi veya reaya olarak vasıflandırılarak sistem içerisindeki yerini alır. Her iki unsurun da topraklar üzerinde çeşitli tasarruf hakları bulunur. Bu hakların detaylarında toprak tasarrufunda askerî sınıf içerisinde en önemli vazife sipahi adı verilen görevliye

¹ Tabakoğlu'na göre hem bir asır öncesine hem de bu asra bakıldığında Osmanlı iktisadî vaziyetini konu alan çalışmaların sayısı oldukça azdır. Çalışmanın 18. yüzyıl çerçevesinde oluşturulmuş olmasının bir nedeni de bu tespittir. Çalışılan dönem hakkındaki ifadeler için bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 5.

² Adam Smith, *The Wealth of Nations*, ed. R. H. Campbell-A. S. Skinner, (Indianapolis: Liberty Press, 1981), 456.

³ Koçi Bey Risalesi'nde de görülebileceği üzere timar ve zeamet mutasarrıfları olan sipahiler devletin gerek toprağı işletmede gerek vergi işlerinde gerekse seferlerde etkin bir şekilde yararlandığı zümre olmuşlardır. 17. yüzyılda timar ve zeamet durumu hakkında bazı tespitler için bkz. Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Ankara: TBMM Kütüphanesi, 81-368, 201601197), 46-53.

⁴ Smith'in iktisadî doktrinini izah eden okumalar için bkz. Mehmet Selik, *İktisadi Doktrinler Tarihi*, 3. bs., haz. Altuğ Yalçıntaş, (Ankara: Efil Yayınevi, 2015), 187; Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 6. bs., (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 33.

⁵ Timar ile feodalite arasındaki ayırma işaret eden bir çalışma için bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Avrupa Feodalitesi ile Osmanlı Timar Sistemi Üzerine Bir Mukayese", *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS* 5/IV (Ağustos 2012): 189-204.

⁶ Bu yapı ise İran Sasani askerî sisteminden ilham alır. Detay için bkz. M. Fuad Köprülü, "Orta zaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Bellekten* 5/XIX (Temmuz 1941): 319-321.

⁷ Öyle ki Osmanlı sultanlarından II. Mahmud "bundan böyle tebaamdan müslümanları ancak camide, hristiyanları kilisede, müsevîleri havrada tanımak isterim" diyerek toplumun bütününe kucaklayıcı ifadelerde bulunarak padişahların bu emanete olan yaklaşımlarını gözler önüne sermiştir. Bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 4. bs., (Ankara: TTK Basımevi, 2010), 100.

yüklenmiştir. Bu görevliler, vergi ödeyen köylü üzerinde denetleyici bir konumda olup kendilerine ayrılan sınırlar dahilinde de bölgenin asayişini sağlamakla vazifeliydi. Bununla birlikte sipahiler içerisinde asayiş bozanlar da bulunmaktaydı. Kendisine ayrılan coğrafi ve idarî sınırlarda güçlü bir konum elde eden sipahiler daha güçsüz olanları sindirme yoluna gitmiş ayrıca denklemler arasında da mücadeleler yaşanmıştır. Sorunların çözümü için ise yerel mahkemelere başvurulmuş ve bu mahkemelerde adaletin sağlanamadığı pek çok durumda davalar, Divan-ı Hümayun'a sirayet etmiştir.⁸

Sipahilerin yanında taşra toplumunun toprak düzeninde belirleyici olan bir diğer unsur köylüdür. Köylüler, toprakların ekilir biçilir bir durumda kalmasını sağlayan ve buna mukabil işlettikleri toprak ölçüsünde devlete vergi veren sınıfı oluşturmaktaydı. Toprakları işlemelerine ve vergi kanalını teşkil etmelerine ilaveten devlete asker olarak da hizmet ederek hem malî hem de askerî bir güç oluşturmaktalardı. Bu nedenle köylülerin buldukları bölgelerde sabit kalmaları ve üretimde devamlılığın sağlanması amacıyla korunmaları devletin öncelik verdiği bir husus olmuştur.⁹

Suruç Kazâsının Kısa Tarihî ve İdarî Vaziyeti

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan Anadolu'ya ve Karadeniz'den Arap topraklarına kadar geniş bir coğrafyayı idare ettiği bilinmektedir. Çalışmada ise bu geniş coğrafyaya yakından bakılıp detaya inilerek Osmanlı taşrasının Birecik sancağının Suruç kazâsı inceleme sahası olarak belirlenmiştir.¹⁰ Tarihi milattan önceye dayanan Suruç ise Türkiye'nin en eski şehirlerinden biridir. Bu şehir, sahip olduğu stratejik konum, toplumsal mozaik yapı ve ekonomik özellik nedeni ile medeniyetlerin buluşma noktası olmuştur.¹¹ Tarih sahnesindeki yerini her daim canlı tutan şehir, Antik çağlardan günümüze ticarî bölge olma özelliğini korumuştur. Suruç'un Osmanlı topraklarına dahil edilmesinden sonra ise küçük bir kazâ olarak vasıflandırıldığı görülmektedir. Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı dönemler boyunca Urfa ve Birecik sancaklarına tabi bir vaziyette varlık göstermiştir.¹²

Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesine gelince Birecik şehrine tabi olduğu ilk dönemlerde Sultan I. Selim, Suriye ve Mısır seferlerini düzenlemiş ve Suruç, 1516 yılında Osmanlı topraklarına bu şehir ile birlikte dahil olmuştur.¹³ Osmanlı topraklarına dahil olduktan sonra da 1520 yılında ilk tahrirat işlemi gerçekleşmiştir. 16. yüzyılın son çeyreğinde Birecik'ten ayrılarak kısa süreli olarak

⁸ Mehmet Emin Üner, "Rakka Ahkâm Defterlerinde Rumkale Kazasından Payitahta Yansıyan Vergi Kaynaklı Davalar ve Çözüm Önerileri", *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*, ed. Yasin Taş, (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022), 131-154.

⁹ Köylü nüfusu ve ekonomisi üzerine bir okuma için bkz. Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, 2. bs., haz. Ayşe Çavdar, ed. Kıvanç Koçak, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 219-235.

¹⁰ Tarih araştırmalarında coğrafi bölgelerin çalışılması üzerine bir yöntem okuması için bkz. Peter Burke, "Bilginin Coğrafyaları", *Bilginin Toplumsal Tarihi II: Encyclopédie'den Wikipedia'ya*, çev. Mete Tunçay, haz. Özgür Bircan-Fikret Yılmaz, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 209-244.

¹¹ Suruç tarihi hakkında detaylı bir okuma için bkz. Nebi Kaplan, *Suruç (Tarihi, Önemli Şahsiyetleri ve Tarihi Mekanları)*, (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016).

¹² Mehmet Emin Üner, *Rakka Ahkâm Defterlerinde Suruç Kazası*, ed. Burak Fazıl Çabuk, (İstanbul: İskenderiye Kitap, 2021), 7.

¹³ Tahir Ögüt, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008), 11.

sancak statüsü kazanmıştır.¹⁴ Daha sonra tekrar 1589'da Rakka'ya bağlanmış ve bu bağlılık Tanzimat'a kadar sürmüştür. Tanzimat'ın ilk dönemlerinden sonra yapılan mülkî değişikliklerle birlikte merkezi Urfa olan Rakka Eyaleti dağıtılmış ve Urfa sancak mahiyetine getirilerek daha sonrasında Halep Eyaleti'ne bağlanmıştır. Bu yeni düzenleme ile birlikte Birecik, Urfa sancağına bağlı bir kazâ olarak statüsünü devam ettirmiştir. Suruç da bu bağlılık içerisinde Osmanlı'nın son demlerine kadar idarî yapılanma içerisindeki yerini almıştır.¹⁵

Konu, Metot ve Kaynaklara Dair

Osmanlı Devleti'nin genel ekonomik kaygısına bakıldığında bu kaygının şehirlerdeki ticaret ile taşradaki tarım açısından oluştuğu görülmektedir. Tarımın etkili ve verimli sürdürülebilirliği için ise toprak idaresi önem kazanmaktadır. Topraklardaki gelirlerin, vergilendirme unsurlarının ve bu gelir getirici unsurların toplanması için teşekkül edilen sistemlerin genel görüntüsü timar ve zemet sisteminde karşımıza çıkar. Bu iki sistem içerisinde devletin asıl hedeflediği mesele; toprakların işletilmesi ve farklı etnik, kültürel ve dinî alışkanlıkları olan Osmanlı milletinin yaşamış olduğu geniş coğrafyadaki gelirlerin mümkün mertebe tek kalemde toplatılmasını sağlamak olmuştur. Günümüzde yirmi beş farklı ülkenin sınırlarını teşkil eden alan geçmişte Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün coğrafi sınırlarını teşkil etmekteydi. Bu nedenle timar ve zemet sistemi, böylesi geniş bir arazide topraklardaki vergilerin sevk ve idaresini sağlamak için en ideal yöntemlerden biri olarak görülmüştür. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin taşrasının bir uzantısı olan Birecik sancağının Suruç kazâsı örneklem olarak belirlenmiş ve bu kazânın vergi meseleleri çalışmaya konu edinilmiştir. Kazâ hakkında mevcut literatür taranarak ve arşiv belgeleri tasnif edilerek 18. yüzyılda devletin içerisinde bulunduğu zorlu durumun taşraya ne ölçüde yansıdığı gözlemlenecektir.

Çalışmada başvuru alan temel ana kaynak ise Ahkâm Defterleri olmuştur. Bu defterlerin önemine gelince üst düzey yazışmaları muhteva etmelerinden ileri gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde divanda görüşülen önemli davalar önce Mühimme Defterlerine kaydedilmiştir. Gelişen devlet bürokrasisi ile birlikte taşradan merkeze yansıyan ve merkezde kaydı tutulan Mühimmelerdeki konular çeşitlilik göstermeye başlamıştır. Bunun sonucunda geriye dönük davalara bakmak lazım geldiğinde karmaşık bürokratik yazışmalar içerisinde aranan bilgiler bulunamaz hâle gelmiştir. Bu nedenle de Mühimme Defterlerine ek olarak içerisinde sadece şikâyetleri muhteva eden Şikâyet Defterleri oluşturulmuştur. Zamanla şikâyetlerin boyutları da bir yeniden düzenlemeyi gerekli hâle getirince vilayet şikâyet defterleri olan Atik Şikâyet Defterleri oluşturulmuştur. Ahkâm Defterleri de yine bu prensiple H.1155 (M.1742-1743) yılından Tanzimat'a kadarki süreçte (M.1839) Anadolu, Sivas, Trabzon, Diyarbakır, Şam, Adana, Karaman, Halep, Erzurum, Maraş, Rakka, Rumeli, Özü, Silistre, İstanbul, Bosna ve Mora eyaletlerine göre ayrı ayrı kayıtların tutulduğu üst düzey belge tasnifleri olarak oluşturulmuştur.¹⁶

Padişaha ait hükümlerin yer aldığı Ahkâm Defterleri daha önce de değinildiği gibi padişahın Allah'ın emaneti olarak gördüğü halkı devletten ve eşitlerinden korumak için ve merkezden

¹⁴ Bu kısa süreli durumun ardından idarî olarak zaman zaman yine değişikliklere uğrasa da şehir, XX. yüzyıla kadar genel manada Halep Eyaleti'ne tabi olan Urfa sancağının bir kazâsı olarak statüsünü devam ettirmiştir. Bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (Elli İkinci Sene)*, 9. tertip, (Dersaadet: Sicil-i Ahval Daire-i Umumiyesi, 1322), 606.

¹⁵ Ali Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı*, (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996), 45.

¹⁶ Halil Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, I (İstanbul 1988), s. 551.

taşradaki mütegalibeliği ortadan kaldırmak için yolladığı emirleri muhteva etmekteydi.¹⁷ Merkezde kaydı tutulup taşraya gönderilen bu belgelerde “Rakka beylerbeyine ve Birecik ve Suruc kadılarına”¹⁸ şeklinde bir kalıpla taşra bürokrasisinin dikkati çekilir ardından durum hakkında şikâyetçinin anlattıkları aktarılır, yapılan incelemenin detayları “Defterhâne-i âmiremde mahfûz rûznâmçe-i hümayûnuma mürâca’at oldundukda”¹⁹ şeklinde bir kalıpla ifade bulur ve nihayetinde “defter’i hâkanî mücebince amel olunmak için emr-i şerîfim yazılmıştır”²⁰ denilerek gereğinin yapılması emredilirdi. Bu yönüyle Ahkâm Defterleri Osmanlı Devleti’nin adlî, idarî ve sosyal yönlerine pek çok açıdan ışık tutar. Çalışma özelinde genel olarak Bab-ı Asafî Divân-ı Hümayûn Sicilleri Cezâir ve Rakka Ahkâm Defteri’nin 24. ve 25. serilerinden yararlanılmıştır.

1. İslam Vergi Hukuku ve Osmanlı Topraklarında Vergi Nizâmı

İslam toplumlarında vergiler, kamu hizmetlerinin idamesinde ve iktisadî hayatın devamlılığında önemli bir yere sahip olmuştur. Vergiler toplatılırken de halkın Müslim gayrimüslim durumuna bakılmış ve Müslümanlardan *zekât* ve *öşür* adı altında gayrimüslim halktan ise *cizye* ve *haraç* adı altında vergiler talep edilmiştir. Zekât, İslam’ın beş farzından biri olarak toplum içerisinde oldukça ehemmiyet verilen bir vergi türüdür.²¹ Öşre gelince bu vergi mahsulatın onda birine karşılık gelir²² ancak bu oran; sâlâriyye, sâlârlık ve yemlik gibi ek yükümlülüklerle birlikte sekizde bir oranına kadar çıkar.²³ Osmanlıda öşür toplanan araziler; ganimet, ihya edilme, tevarüs ve ikta gibi nedenlerle elde edilmiş toprakları muhteva etmektedir. Bu topraklardan öşür olarak; bağ, şıra, bahçe, bostan, fevakih (yemiş), kovan, harir (ipek), giyah (bitki) ve odun gibi ürünlerden vergi alınmıştır.²⁴ Gayrimüslim halktan alınan vergilere gelince; cizye, Müslümanlardan alınan zekât vergisine karşılık gelmekteyken; haraç, arazi vergisi olarak alınan öşür ile benzeşir. Bu dört temel vergi dışında ganimetten beşte bir oranında alınan *ganimet* ve *feyy* vergisi; Müslüman’dan yüzde 2,5, zimmi halktan yüzde 5 ve savaş halinde olunan toplumlardan yüzde 10 oranında alınan *gümrük* vergisi; yerin altından çıkan her türlü gelir getirici maddeden alınan beşte birlik *kenz* vergisi ve Ramazan ayında genç-yaşlı, kadın-erkek her bireyden alınan *sadaka-i fitur* vergisi başlıca vergi türleridir.²⁵

¹⁷ Osmanlı tarihi araştırmalarında Ahkâm Defterlerinin önemi hakkında detaylı bir okuma için bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, “Ahkam Defterleri: Mahiyetleri, Muhtevaları ve Osmanlı Araştırmalarında Kullanımları”, *IV. International Pırı Reis Language, History, Geography Congress 10-12 October 2021, Ankara/Turkey (The Proceedings Book)*, ed. Alenka Pavko-Çuden-Mehmet Ali Türkmenoğlu, (İstanbul: IKSAD Yayınevi, 2021), 32-39.

¹⁸ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 25/75/2.

¹⁹ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 25/29/1.

²⁰ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/259/4.

²¹ Osmanlı zekât politikası hakkında detaylı bir okuma için bkz. Mehmet Genç, “İktisadî Açından Osmanlı’da Zekât Uygulamaları”, *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 03-04 Aralık 2016*, haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 255-261.

²² Şemseddin Sami, “Öşr عُشْر”, *Kâmûs-ı Türkî*, II, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1318), 937.

²³ Ahmet Tabakoğlu, “Öşür”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), ss. 100-103.

²⁴ Baykal Başdemir, *Osmanlı Vergi Sisteminde Öşür*, (yüksek lisans tezi, Çağ Üniversitesi, 2015), 24.

²⁵ İslam devletlerinde ve Osmanlı’da alınan vergiler hakkında detaylı bir okuma için bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, ed. Rahime Demir, (İstanbul: Bilge Yayınları, 2005), 37-55; İslam vergi hukuku içerisinde Müslim-gayrimüslim vergi mükelleflerinin durumu hakkında detaylı bir okuma için ayrıca bkz. Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, haz. Mehmet Erkal, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1984), 35-132.

Osmanlı topraklarındaki vergi nizâmına bakıldığında timardan kaynaklı toplatılan vergilerin sipahilerin eli ile köylü reyadan alındığı görülmektedir.²⁶ Bu vergilerin tahsilinde belli bir dönem ve oran bulunmakta ve bütün toplatılan vergiler kanun tarafından belirlenmiş ilkeler doğrultusunda alınmaktaydı.²⁷ Ayrıca arşiv belgelerinde Osmanlı Devleti'nin, vergi mükellefinin maddî ve fizikî durumunun kötüleşmesi durumunda kanunları esneterek kolaylık sağladığı görülmektedir.²⁸ Bu duruma örnek olarak 1761 yılında kayıtlara geçmiş olan bir bilgide Hekimzâde Ali Paşa hizmetkârlarından ve zaimlerden olan İbrahim'in Birecik sancağının Suruç nahiyesinin Eski Suruç karyesinde 20.000 akçe zeamete mutasarrıf²⁹ olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaim, 1759 senesinde toplanacak olan mahsul ve vergileri yaşadığı sağlık sorunlarından dolayı toplayamamış ve bu mahsul ve vergilere maliyece tevcih yolu ile el konulmuştur. Gelirleri elinden alınan İbrahim, merkeze mağdur olduğunu bildirmiş ve bahsi geçen mahsul ve vergilerin tevcih edilenlerden alınarak tekrar kendisine iade edilmesini talep etmiştir. Merkezden de bu minvalde mahsul ve vergilerin “şer'le alınması” ve zaim İbrahim'e verilmesi emredilmiştir.³⁰ Mutasarrıf açısından vergi durumunda devlet böyle bir yaklaşım sergilerken ileriki bölümlerde tekrar üzerinde durulacak olan bir bilgide geçen “hâl-i tahammüllerine göre” ifadesi üzerine devletin reyadan vergi alınmasını taşra bürokrasisinden istemesi Osmanlı topraklarındaki vergi nizâmında devletin hümanist bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir.³¹

2. Vergide İnsan Unsuru: Köylü, Sipahi ve Mütegalibe İlişisine Bir Bakış

Osmanlı toprak sisteminde araziler, devletin malı olarak görülmüş ve bu devlet malı topraklar, hükümdarın lütfu ile köylüye işletilmek amacıyla verilmiştir.³² Toprakları işleten köylüye genel olarak mutasarrıf denilmiş bununla birlikte sipahi adı verilen devlet görevlileri ile muayyen bir bölgedeki topraklarda polis gücü oluşturulmuştur. Sınırları kanunlarla belirlenmiş olan bir toprağa haksız yere müdahale edip toprak düzenindeki nizâmı bozan unsura ise mütegalibe adı verilmiştir. Bu üç unsurun toprağı işletmek, toprağı işleten halkı korumak ve toprağı işleten halk üzerinde güç kullanarak haksız kazanç elde etmek gibi yönelimleri bulunmaktaydı. Devlet ise toprak nizâmının sağlanması için köylü, sipahi ve mütegalibe üzerinde her daim denetleyici olmuştur. Osmanlı

²⁶ Esasında Osmanlı Devleti vergi kalemini sadece toprağa bağlamamış bunun yanında alınabilecek her türlü vergiyi maaş karşılığı olarak görevlilere bırakmıştır. Bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, “Osmanlı Devletinde Toprak Yönetimi ve Vergi Toplama”, *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/II (Temmuz 2021): 121.

²⁷ Bu ilkelerin iktidardaki güç değişimleri ile birlikte yeniden tayin edildikleri görülmektedir. Bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1640-1774*, çev. Nilüfer Epeçeli, ed. Erhan Afyoncu, IV, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 234.

²⁸ Diğer taraftan vergi mükellefinin sağlık sorunları ve yaşlılık gibi nedenlerle mükellef olduğu vergiyi karşılayamadığı durumlarda köylü reyanın baskılarına maruz kaldığı bir vakıadır. Bkz. Mehmet Emin Üner, “Ruha Sancağından Merkeze Yansıyan Vergi Şikâyetleri (Rakka Ahkâm Defterine Göre)”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, ed. Burak Kocaoğlu, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 483-484.

²⁹ Mutasarrıf kavramı Osmanlı devlet teşkilatında “herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran, tasarruf eden” kimseler için kullanılmıştır. Bu kullanım ile birlikte “mâlikâne, has ve timara” sahip olan toprak idarecilerine de mutasarrıf denilmiştir. Bu bağlamda mutasarrıf kelimesi hem idarî bir unvanı hem de topraklardaki tasarruf hakkını ifade etmede kullanılmıştır. Bkz. Ali Fuat Öreç, “Mutasarrıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI (Ankara 2020), s. 377.

³⁰ BOA, A.İDVNSAHK.CZRKd, 24/159/4.

³¹ BOA, A.İDVNSAHK.CZRKd, 25/21/3.

³² Bu durum mülkiyet hakkı olarak algılanmamalı ve daha ziyade topraklar üzerindeki ekip-biçme tasarrufu ile vergilerin toplatılması maksadıyla tanınan bir hak olarak yorumlanmalıdır. Köylülerin vergilendirilmesi ile ilgili bkz. Halil İnalçık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of The Ottoman Empire (Volume 1: 1300-1600)*, (New York: Cambridge University Press, 1994), 69-72.

Devleti'nde sözü edilen denetimin sağlanabilmesi için kişilerin kayıtlarının tutulmasına oldukça önem verilmiştir. Bu bağlamda “Suruc nâhiyesine tâbi dört nefer re'âyâ”,³³ “nâhiye-i mezbûrede on altı nefer re'âyâ”³⁴ “Suruc nâhiyesinde yedi nefer re'âyâ ile dört bin akçe yazar karye-i Parepare-i Fevkânî an cemât'at-i Şedâdî ve on nefer re'âyâ”³⁵ şeklinde hangi nahiyenin hangi karyesinde ne sayıda reaya olduğu kayıt altına alınmış ve zikredilen yerlerdeki mevcut iş gücü ile vergi kalemleri hakkındaki bilgiler bir araya toplanmıştır. Merkezî idare tarafından kayıtları bu denli hassasiyetle tutulan reaya, işletmek maksadıyla devletten bir çift öküzle ekip biçilebilecek oranda bir toprak parçası alır ve buna karşılık tapu vergisi öderdi. Bu vergiyi toplamak ise sipahinin görevleri arasındaydı. Vergi toplandıktan sonra bölgenin asayişini temin edecek olan askerler bu vergi kanalı ile yetiştirilir ve merkezin kasasından bir kayıp yaşanmadan hazır bir askerî güç oluşturulurdu. Köylü ile sipahi arasında anlaşmazlıklardan kaynaklı olarak çoğu durumda çatışma çıksa da devlet, bu iki önemli unsur arasında bir denge oluşmasını istemiştir.³⁶ Zira köylü olmadan toprak işlenmez, asker yetişmez ve vergi kalemi oluşamazdı. Aynı şekilde vergilerin koruyucusu olan sipahinin de reaya tarafından ezilmesine müsaade edilmezdi. Zira o da bölgenin asayişini sağlamakla birlikte vergilerin toplanması ve muhafazasında görevli idi. Bu nedenle Osmanlı Devleti, taşradaki toprak nizamında sipahi ile köylü arasında bir denge mekanizması işletmiştir. Taraflar arasındaki çatışmalardan kaynaklı sorunlar ise devlet tarafından oluşturulan şikâyet mekanizmaları olan “arz-ı hal” ve “arz-ı mahzar”lar vasıtasıyla giderilmeye çalışılmıştır.³⁷

Sipahilerin genel kaygısı köylüleri muhafaza edip bölge asayişini temin etmek iken korudukları bölgeden elde edilen vergi ile hayatlarını idame etmelerinden dolayı sınırdaş oldukları diğer sipahiler ile çıkar çatışması yaşamışlardır. Bu çatışma sonrasında da topraklardaki yasal hak kimin üzerine ise durumu merkeze bildirmiş ve bu sınır ihlalden kaynaklı sorunu ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Halil ve Mehmed adındaki sipahilerin Ahmed ile İsmail'in Suruç'un Telabidadası ve Sıtmalıadası karyelerinde bulunan topraklarına müdahale etmesi sonrasında yasal hak sahiplerinin hak kayıplarını önlemek için merkeze başvurması da bu duruma örnek gösterilebilir.³⁸

Mütegalibelere gelince bunların sipahi ve reaya unsurlarından ayrı olarak verilmesindeki amaç çalışmada da görüleceği üzere bu unsurların rutin davranışları dışında Osmanlı toplumunda mahalli ağa ve beylerin bir başka aktör olarak ortaya çıkmasıdır.³⁹ Bu yerel beyler esasında devletin taşradaki düzenin sağlanmasından sorumlu tuttuğu kişilerdir. Patrimonyal yani babadan kalan mülkü tek başına idare eden bir anlayışa sahip olan Osmanlı sultanları merkeze sadık kimseleri her daim muhafaza eder olmuşlardı. Bu nedenle de taşra hiyerarşisinde yer tutan veya bu hiyerarşi

³³ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/1/1.

³⁴ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/60/1.

³⁵ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/69/1.

³⁶ Köylü ile sipahi arasındaki karşılıklı sorumluluk ve uzlaşma ile çatışma alanları hakkında detaylı bir okuma için bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, “Osmanlı Taşrasında Zirai Üretim: Osmanlı Sipahisi ve Köylüsü”, *Turkish Academic Research Review* 6/II (2021): 725-751.

³⁷ Osmanlı köylüsü ile sipahi arasındaki ilişkiler hakkında detaylı bir okuma için bkz. Mehmet Ali Türkmenoğlu, “Osmanlı Klasik Döneminde Sipahi, Köylü ve Devlet”, *Türkiyat* LIII (Aralık 2021): 485-503.

³⁸ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/139/3.

³⁹ Mütegalibe ile benzer olarak 18. yüzyıl Batısında da eşkıyalık faaliyetlerinin olduğu ve soylular içerisinde bazı kimselerin adam öldürme ve mala konma gibi zararlı işlerle uğraştıkları görülmektedir. Hatta öyle ki bu durum soylu olmanın bir gerekliliği olarak kabul görmüştür. Bkz. Werner Sombart, *Burjuva (Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı)*, 3. bs., çev. Oğuz Adanır, haz. Taşkın Takış, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 51-70.

içerisinde dolaylı olarak yer alan kimselere önemli haklar verilmekteydi.⁴⁰ Devlet tarafından gözetilen mahalli ağa ve yerel eşraf, padişahın taşradaki dili ve eli sayılırdı. Ancak bu elit zümre, reaya ve sipahi üzerinde siyasî ve ekonomik gücünü kullanıp istek ve taleplerinde aşırıya kaçtığına mütegalibe olarak vasıflandırılmaktaydı.⁴¹

Burada verilecek olan örneklerle her ne kadar Ahkâm Defterlerinin dışına çıkılsa da esasında bu defterlerin aynı yüzyıl içerisindeki silsile olarak evveliyatını teşkil etmelerinden ve toprak meselelerinin tarihsel süreçteki seyrini göstermelerinden hareketle Şikâyet Defterlerinden iki örneğe yer verilecektir. Bu bağlamda Şikâyet Defterlerinde Suruç'ta bulunan bazı kimselerin başka bölgedeki kimselere mütegalibe hareketlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte bir hakları olmadığı halde dışardan gelerek Suruç kazâsında bulunan topraklara müdahale edenler de görülmüştür. 1726 yılına dayanan ilk örnekte Osman adındaki birinin Ruha topraklarında malikane mutasarrıfı olduğu anlaşılmaktadır. Serbest toprak kategorisinde olan bu topraklara Suruç Berazilerinden olan Bektaş adındaki mültezim kardeşi Şahin ile birlikte hareket ederek zarar vermiştir. Bu nedenle Osman durumu merkeze bildirmiş ve sorunun çözümü için arayışta bulunmuştur.⁴² 1729 yılında kayda geçen ikinci örnekte ise yukarıda mütegalibeliği vurgulanan Bektaş'ın bu kez mütegalibe harekete maruz kaldığı izah edilmektedir. Bu tespit gücünün zorbalık yaparak zayıfı ezdiğini ve bir başka gücünün çıkması durumunda ilk durumda zorbalık yapanın bu kez zulme uğrayabildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Öncesinde dava edilen taraf bu kez davacı konumundadır. Çözüm kanalı ise her zaman aynı olmuş taşradaki haklarını kendi başlarına muhafaza edemeyen mutasarrıflar durumu merkeze arz ederek yardım talebinde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Ahmet Paşa, Suruç Berazi mutasarrıflarından olan Bektaş'a ve kardeşi Şahin'e çeşitli zulümler yaparak "hilâf-ı şer' ve muğâyir-i kânun tamamen ve cebren bi ğayri hak" bunların elinden zorla para ve hayvan almıştır. Haksız yere mal ve paralarına el konulan Bektaş durumu merkeze ileterek çözüm arayışında olmuş merkezden de taşraya bahsi geçen zorba davranışların araştırılıp adaletin yerine getirilmesi hususunda gereğinin yapılması emri gönderilmiştir.⁴³

3. Tapu Vergisi ile Gelen Tasarruf Hakkı

Osmanlı Devleti, özel mülkiyeti "topraktan veya toprak üzerinde yaşayan kimselerden" alınan vergiler çerçevesinde tanımaktaydı.⁴⁴ Sistem içerisinde reaya, tapu vergisi adındaki vergiyi sipahiye ödeyerek toprakları işletme hakkını elde ederdi. "Sahib-i arz"dan alınan tapular da çocuklara miras bırakılabilecek esnekliğe sahipti. Bununla birlikte kanun tarafından sınırları çizilmiş olduğundan dolayı sahib-i arz yani sipahi her istediğine tapu verememekteydi. Ancak sözü edilen kanuna göre tapu ile sadece toprakların işletme hakkını ziraat yapma koşulu ile verebilirdi. Reaya da toprakları

⁴⁰ Osmanlı merkez idaresinin taşra idarecilerine olan yaklaşımı hakkında detaylı bir okuma için bkz. Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, ed. M. Murtaza Özeren, (İstanbul Kronik Kitap, 2021), 111-121.

⁴¹Bu konuda hazırlanmış iki doktora tezi bulunmaktadır. Bu tezlerde mütegalibeliğin sadece vergiyi ilgilendirmedeği ve bütün bir bölgenin ve eyaletin siyasî, sosyal, idarî, askerî ve kanunî düzenini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediği anlaşılmaktadır. Bkz. Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850)*, (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007); Murat Polat, XVIII. Yüzyılda Ruha'da Mütegalibe Hareketleri, (doktora tezi, Harran Üniversitesi, 2023).

⁴² BOA, A. DVNS. ŞKT. d, 113/473/4.

⁴³ BOA, A. DVNS. ŞKT. d, 122/271/1.

⁴⁴ Ömer Lütfi Barkan, "İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *Journal of Istanbul University Law Faculty* 7/4 (Eylül 2011): 911.

üzerine aldıktan sonra ziraat edip elde ettiği mahsulden kaynaklanan gelir ile sipahiye vergi öderdi. Ne var ki resmi bir yolla tapu elde etmiş ve kendisine ayrılan sınırlarda ziraat yapma hakkı tanınmış reayaya dışardan herhangi bir kanunî haklılığı bulunmadığı halde müdâhale eden başka kimseler de bulunmaktaydı.⁴⁵

Sözü edilen durum ile benzer olarak rastlanılan bir bilgiye göre boş bırakılan arazileri satın alan birine “ehl-i örf” ve mübaşir zoru ile tacizde bulunulmuştur. 1755 yılındaki kayıtlara göre Suruç kazâsına bağlı Sokran karyesinde mera olarak bilinen yerler 50-60 yıldan beri ekilip biçilememiş ve çorak bir halde bırakılmıştır. Adı geçen karyede ikamet eden Yusuf, bu yerleri tapu vergisi ödeyerek arazi sahibinden almış ve elde ettiği temessük gereğince de ziraat yapmayı istemiştir. Ancak aynı karyede ikamet eden Kethüda Ömer, Haloğlu Mehmed, Kelil, Mustafa, Hamo, babasının adı Samet olup ismi belirtilmeyen bir kimse ve Halim’in oğlu Kafur gelerek bu yerlerde yıllar önce ziraat ettiklerini ve bundan dolayı burada ekip biçme hakkının kendilerinde olduğunu iddia ederek kanuna aykırı iş yapma niyetinde olmuşlardır. Durumun isimleri zikredilen bu kişilerin aleyhine olduğunu gösteren bir hüccet belgesi dahi Yusuf adına hazırlanmışken bu kişiler baskılarında ısrarcı olmaya devam etmişler ve karyedeki ehl-i örfden bazı kimseleri de yanlarına çekerek bir mübaşiri Yusuf’un üzerine salmışlardır. Yusuf ise baskılara boyun eğmeyerek şeyhülislamdan haklı olduğuna dair bir fetva çıkartmış ve temessük gereğince topraklarında tasarruf hakkını kullanmak ve adı geçen kişilerin daha fazla taarruzuna maruz kalmamak için merkezle iletişime geçmiştir.⁴⁶

Diğer bir örnekte 1756 yılına gidilmektedir. Kayıtlara göre Şaban, Birecik sancağının Suruç nahiyesinin Telharman karyesinde 20.000 akçe zeamete mutasarrıftır. Bu zaim, zeametinin baş kalemi olan Telharman’a bağlı bazı yerleri üç yıl boyunca ekip biçmemiştir. Bu nedenle âtil durumda kalan bu toprakları talip olan birine tapu vergisi almak şartıyla bırakıp ziraat ettirmek istemiştir. Ne var ki bu isteğini hayata geçiremeden dışardan birtakım yabancı kimseler çıkagelmiş toprakları zapt etmiş ve topraklardaki mahsullere dahi zarar vermişlerdir. Bundan dolayı Şaban, merkezden; zorbalığın ortadan kaldırılmasını, müstahak tapulu yerlerin kanun gereğince talibi kim ise ona verilmesini ve topraklardaki ziraatın sürdürülmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir.⁴⁷

4. Vergi Muafiyetine Sahip İmtiyazlı Serbest Topraklar

Osmanlı toprak idaresinde timarlar, serbest topraklar ve serbest olmayan topraklar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bunun sebebi toprakların idarî ve malî bir muhtariyet atfettirilerek birbirinden ayrılmasıdır. Padişah hasları ve vezir vakıfları dışında kalan serbest toprakların arşiv belgelerinde genellikle Osmanlı Devleti’nin yüksek rütbeli idarecilerinin üzerine kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda serbest toprak kullanım hakkı elde edenler arasında beylerbeyleri, sancakbeyleri, katipler, subaşılar ve dizdarlar başlıca ismi geçen görevliler olmuştur. “Rüsûm-ı serbestiye” veya “bâd-ı hevâ” olarak tanımlanan vergileri serbest toprak mutasarrıfları ortaksız olarak toplama hakkına sahipti.⁴⁸ Sözü edilen bu vergi kalemleri içerisinde cürüm ve cinâyet vergisi oldukça yaygın olan bir vergi türüydü. Bu vergiler; birini öldüren suçlulardan, zina yapan kimselerden ve hırsızlık

⁴⁵ Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, 2. bs., (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 180-181.

⁴⁶ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/106/1.

⁴⁷ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/117/2.

⁴⁸ Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisi*, 186.

yapan kanunsuzlardan varlık durumlarına göre alınan ve birtakım cezai yaptırımları ifade eden vergilerdi.⁴⁹

Osmanlı vergi sistemi içerisinde sözü edilen cezaları ayrıca bir gelir kalemi olarak da düşünmek gerekir. Bu gelirler, bölgedeki emniyeti ve asayişini sağlamakla görevli olan ehl-i örf için önemli bir maddi kaynak teşkil etmekte idi. Bu nedenle de suçluların durumu ve vergilerin ne oranda alınacağı üzerine önemle durulurdu. Yine de ehl-i örf, mahkeme ve kanunun kararlarına muhalif bir tutum içerisinde olamazdı ve mahkeme kararına göre hareket etmek zorundaydı. Bu yolla çatışmaların önlenmesi amaçlanmaktaydı. Ancak serbest topraklardaki mutasarrıflar, kendi toprakları içerisindeki vergileri tamamen ve müdâhalesiz bir şekilde toplama hakkına sahip olsalar da kimi durumda dışardan birileri gelerek buna aykırı davranabilmekteydi.⁵⁰ Arşivde bu duruma örnek teşkil edilebilecek bir bilgiye rastlanılmıştır. 1751 yılındaki kayıtlara göre İsmail, Suruç kazâsına bağlı belde, kura ve karyelerde timar mutasarrıfıdır. Bu mutasarrıfın toprakları serbest toprak kategorisinde olduğundan “rûsum-ı serbestiyesine hâricden bir vecihle müdâhale” yapılamamaktadır. Ne var ki İsmail, dışardan birtakım yabancı kimselerin topraklarındaki hukukunu hiçe saydıklarını ve kendisine müdâhale ettiklerini ifade etmiştir. Bundan dolayı merkezden söz konusu müdâhalenin men edilip kanuna göre hareket edilmesi için “hâricden dahl olunmak câiz değildir” diyerek talepte bulunmuştur.⁵¹

5. Mülkiyetin Bölüşümü: Müşterek Topraklarda Vergi Meseleleri

Mülkiyet, insanın iktisadî meseleleri ele aldığı ilk dönemlerden itibaren kullanılan ve algılanan bir hak kavram olmuştur. Mülkiyet hakkının kullanımı ise pek çok zaman çatışma ve tartışmalara konu edilmiştir. İslam fıkıh literatüründe de özel mülkiyet hukukî bir yer bulmuş ve insanın emeğine bağlı olarak elde ettiği mülkler üzerinde serbest olarak tasarrufta bulunabilmesinin yolları meşru kabul edilmiştir. Bu mülkiyet hakkı, bireysel olarak elde edilebildiği gibi müşterek olarak da sağlanabilirdi. Yani bir toprak veya mal üzerinde tek bir ferдин hukukî hakları olabildiği gibi aynı mülkiyet üzerinde birden fazla kişinin de söz hakkı yasal karşılanmıştır. Ferdî mülkiyet, müşterek mülkiyete göre daha cazip geldiğinden insanların sürekli arayışında olduğu bir kazanım olarak düşünülmüştür. Bu nedenle de müşterek mülkiyetlerde serbest hareket etmek isteyen hak sahiplerinden biri diğerinin hukukunu hiçe sayabilmiştir.⁵² Bu bağlamda hisse sahiplerinden birisi kendi toprakları ile yetinmeyip diğer hissedarın hissesine göz dikebiliyor veya onu tamamen saf dışı bırakarak bütün topraklar üzerinde hak iddiasında bulunabiliyordu. Hissedar olduğu topraklardaki vergi ve ürünleri diğer hissedar veya hissedarların menfaati ile çatışacak şekilde toplayan toprak sahibi bu nedenle pek çok defa şikâyet konusu olmuştur. Bu bağlamda mağdur olan taraf mağduriyetini merkeze ileterek çözüm beklentisi içerisinde girmiştir. Merkezden bu şikâyetler defter eminlerine sevk olunmuş bu görevliler de icmal ve mufassal defterlerine müracaat ederek durum hakkında malumat toplamış ve nihai durumda kimin ne oranda toprağa sahip olduğunu saptayarak arz kaleme almışlardır. Bunun ardından ilgili arz, divan görevlilerine ulaştırılmış ve bu görevliler

⁴⁹ Cerime vergisi hakkında detaylı bir okuma için bkz. Nezif Cıkay, “Osmanlı’da Cerime Uygulaması ve İstismarı”, *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/XII (2021): 272-288.

⁵⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, *İslâm Ansiklopedisi*, XII/I (İstanbul 1979), s. 310.

⁵¹ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/81/3.

⁵² Bu hususta geniş bilgi için bkz. Hadi Sağlam, “İslam Fıkıh Doktrininde Müşterek Mülkiyetin Taksiminde Muhdesatın Durumu (İştirak ve Müşterek Araziler Örneği)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/II (2012): 365-415.

de taşra idare mekanizmasını harekete geçirerek sorunun ortadan kaldırılması için tedbir alınmasını sağlamışlardır.⁵³

Çalışmada, mülkiyetin bölüşümünden kaynaklı çatışmalara örnek oluşturabilecek bir bilgiye yer verilmiştir. 1761 yılına rastlayan dönemde kayıtlara düşmüş olan bu bilgiye göre Ahmed, Ruha ve Birecik sancaklarının Suruç nahiyesinin Cebelferec karyesinde 41.000 akçe zeamete mutasarrıftır. Bu zaimin toprakları arasında müşterek topraklar da bulunmaktadır. Sipahi Zekeriya oğlu İsmail de bu müşterek toprakların birinde hisse sahibidir. İsmail, aşar ve diğer vergilerin toplatılması zamanında zaim Ahmed'in subaşı ve vekili yanında bulunmadığı halde yanına aldığı atlı adamlarla birlikte çıkıp kendi beratında hisse olarak belirtilen vergileri toplamıştır. Bu anlaşılabilir bir durumdur ancak sözü edilen sipahi, kendi topraklarındaki vergi ve mahsullerle yetinmeyerek ciddi bir anlaşmazlığa neden olacaktır. Ahmed'in subaşı da beratındaki hisse miktarınca vergileri toplamak için zeamet dahilindeki topraklara varınca halkın “perâkende ve perîşân” bir hâle düştüğünü görmüştür. Bölgedeki ahali, diğer müştereklerin vergilerini aldıklarını ve bununla yetinmeyip fazla fazla taleplerde bulduklarını ifade ederek Ahmed'in hissesine düşen vergiyi ödeyemeyeceklerini belirtmiştir. Bu nedenle Ahmed, merkeze, sipahi İsmail ile adamlarının; kendi zeameti topraklarındaki mahsullere zarar verdiğini iletmiştir. Bu şikâyetin detaylarında; bundan sonraki tahsilatlarda diğer müştereklerin, kendi subaşı Hüseyin yanlarında bulunmadan bir daha vergi tahsiline çıkmamasını, “hukûk ve rûsum cem'i rü'yet cümlesi” birlikte çıkıp herkesin beratındaki hissesine göre payına düşeni almasını ve fukarayı rencide etmemelerini talep etmiştir. Onun bu serzenişi merkez tarafından karşılık bulmuş ve taraflara “ber-vech-i meşrûh kânûn üzre amel” olunması emri verilmiştir.⁵⁴

6. Vergilerde Tahsil Yetkisi Meselesi: Tahvil Belgesine Riayet Ettirme

Osmanlı Devleti'nde memuriyet atamalarında tahvil işlemi uygulanmaktaydı.⁵⁵ Toprak idaresinde timar ve zeametlerin bir mutasarrıftan başka bir mutasarrıfa devredilmesi durumunda da toprakların tahvil edilmesi şeklinde benzer bir uygulama takip edilmekteydi.⁵⁶ Arşiv kayıtlarında sıkça yer bulan bu uygulamanın detaylarına bakıldığında ise toprak tahvili ile ilgili meselelerden kaynaklı sorunların çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Bu sorunlar; eski mültezimlerin neden oldukları sorunlar, toprak sahibinin iltizamdan sonra vefat etmesi nedeni ile ortaya çıkan sorunlar ve yeni yapılan tevcih işlemi sonrasında yapılan bu tevcih işlemi tanımayıp hak sahibine tacizde bulunan kimselerin neden olduğu sorunlar şeklinde sıralanabilir. Arşivde konu hakkında rastladığımız ilk bilgiler 1763 yılına dayanmaktadır. Belgeye göre Hacı İbrahim, Eski Suruç ve bağlı karyelerinde zeamet mutasarrıfı olup reayaları da bu karyeler üzerinde kayıtlıdır. Hacı İbrahim, karyelerindeki zeamet vergilerini toplatmak için subaşı Hüseyin Efendi'yi görevlendirmiştir. Bu subaşı da reayanın ödemesi gereken aşar ve diğer vergileri temessük gereğince toplamak istemiştir. Ancak daha önceleri civarda mültezim olduğu anlaşılan Hacı Mehmed kendi halinde olmayıp reayayı tahrik ederek onun görevini yapmasına mâni olmuştur. Eski mültezim bununla da kalmayarak elinde herhangi bir senet olmadan Hacı İbrahim'in vergilerini ele geçirmiştir. Bundan

⁵³ Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisi*, 180.

⁵⁴ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/172/3.

⁵⁵ Tahvil ise bir halden başka bir hâle koyma, değiştirme manalarına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, “تحويل”, *Kâmûs-ı Türkî*, I, (Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1317), 387.

⁵⁶ Timar kayıtlarının düzenlenmesi için tahvil müessesesi oluşturulmuş ve akabinde bu müessese nişancılığa bağlanmıştır. Ayrıntı için bkz. Recep Ahışalı, “Tahvil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), ss. 440-442.

dolayı Hacı İbrahim, merkezden adı geçen eski mültezimin neden olduğu sorunlardan mesul tutulup kötü davranışlarından menedilmesini talep etmiştir. Merkezden de taraflara kanun gereğince hareket edilmesi emredilmiştir.⁵⁷

İkinci olay 1768 yılında gerçekleşen bir tahvil ile ilgilidir. Buna göre İbrahim, Birecik sancağının Suruç nahiyesinin Eski Suruç karyesinde 20.000 akçe zeamete mutasarrıftır. Bu zaimin de topraklarını Hacı Kasım adındaki mültezime iltizam ettiği görülmektedir. İltizam sonrasında İbrahim vefat etmiş ve topraklarını miras bırakacak bir çocuğu olmadığı için de bu mutasarrıfın toprakları sözü edilen yılda aşçıbaşı Ali'ye tevcih edilmiştir. Bu işlem sonrasında Rakka beylerbeyi Ali'nin kethüdası Musa tarafından bir temessük dahi hazırlanarak yeni tahvil hakkında bilgilendirme maksadıyla Hacı Kasım'a yollanmıştır. Ancak bu mültezim temessüke riayet etmeyerek 1768 senesi aşçıbaşı Ali'nin tahvil tarihine düşmesine rağmen bu yılda Ali'nin tasarrufunda olan topraklardaki öşrü onun bilgisi olmadan toplamış ve "der-ânbâr" işlemini gerçekleştirmiştir. Bundan dolayı aşçıbaşı Ali de toplatılan bu öşrün peşine düşerek durumu merkeze iletmiştir. Hakkındaki suçlamayı öğrenen Hacı Kasım da vekili Turtyallı Ali'yi Asitâne'ye göndermiştir. İfadesinde; kendisinin müteveffa İbrahim'in mültezimi olduğunu beyan etmiş bu nedenle de der-ânbâr edilen mahsulde hakkı olduğunu gerekçelendirerek aşçıbaşı Ali'nin bu konudaki şikâyetinin yersiz olduğunu iddia etmiştir. Durum üzerine merkezden de kayıtlara bakılmış tahvil tarihi ve berat dikkate alınarak Hacı Kasım'ın yapmış olduğu der-ânbâr işleminin geçersiz olduğu tespit edilmiştir. Bunun ardından taraflara Hacı Kasım'ın el koyduğu mahsulün aşçıbaşı Ali'ye iade edilmesi bağlamında Divan-ı Hümayun'dan derkenar işlemi ile bildirim sağlanmıştır.⁵⁸

Konu ile ilgili son belge 1769 yılında gerçekleşen bir tahvil işlemini alakadar etmektedir. Buna göre Abdurrahman, Birecik sancağının Suruç nahiyesinin Karaöyük karyesinde 17.800 akçe timara mutasarrıftır. 1769 yılında Abdurrahman'ın bilgisi dahilinde bu timar topraklar divan katiplerinden Seyid Mustafa Cevdet'e tevcih edilmiştir. Ancak Birecik'te yaşayan Hacı Ebubekir Efendizâde İsmail 1769 ve 1770 yıllarındaki mahsul ve vergileri ve Rakka sakinlerinden olan Salih Beyzâde Mustafa 1771, 1772 ve 1773 yıllarındaki mahsul ve vergileri kanuna aykırı olarak zapt ettiğinden Seyid Mustafa Cevdet, Karaöyük karyesinin mahsul ve vergilerini 1769 yılından 1773 yılına kadar alamamıştır. Bu nedenle de taraflardan hak talebinde bulunmuştur. Ne var ki İsmail ile Mustafa taleplere kulak tıkayarak ellerinde bulunan mahsul ve vergileri vermemekte diretmişlerdir. Son durumda Seyid Mustafa Cevdet, adı geçen kişilerden mallarını alamayınca Birecik alaybeyi Osman'ı kendine vekil olarak tayin etmiş ve bahsi geçen dönemlerdeki kayıplarının vekili marifeti ile aliverilmesini merkezden talep etmiştir. Merkezden de ruznamçeye müracaat olunmuş ve durumun Seyid Mustafa Cevdet'in açıkladığı şekilde olduğu anlaşılmış ve "defter-i hâkânî" gereğince hareket edilmesi taraflara bildirilmiştir.⁵⁹

7. Verginin İkinci Kişilerce İdaresi: Topraklara Taşeronların Dâhiliyeti

Osmanlı Devleti'nde iltizam sistemi 16. yüzyıl ortalarında başlamış olup 17 ila 18. yüzyıllarda şiddetlenmiş olan malî bunalımın bir ürünüdür.⁶⁰ Bu malî bunalım döneminde devlet, içerisinde bulunduğu zorlu koşullardan kurtulmak için çareler aramıştır. Buna bağlı olarak timar ile aynî alınan

⁵⁷ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/183/5.

⁵⁸ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/234/2.

⁵⁹ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/240/1.

⁶⁰ Eftal Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 18/XXIX (1996): 39.

vergilerin sevk ve idaresi mevcut durumu idame ettiremediği için toprakların nakdî olarak kiralanması usulüne geçilmiştir.⁶¹ Vergilerin bir nevi özelleştirilmesi anlamına gelen iltizam sistemi, topraklardaki asıl yüklenici olan dirlik sahiplerinin, haklarını mütesellim veya voyvoda gibi ikinci kişilere kiralaması şeklinde işletilmekteydi.⁶² Bu uygulamaya taşeron toprak uygulaması da denilmekteydi. İltizam sistemi içerisinde merkezi en çok uğraştıran durumun ise toprak sahiplerinin haklarını devretmiş oldukları taşeronların taşradaki diğer güçlerce tanınmamasından kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenle birbirinin hukukunu çiğneyen taşra unsurları çatışma yaşamış ve bu bağlamda şikâyetler merkeze yansımıştır. Bir çözüm yolu olarak taşeronlar, toprakları üzerlerine devraldıklarına dair belgelerini ileterek hak kaybına uğramamayı ummuşlardır.⁶³

Konu hakkındaki bilgiye gelince “*Vergilerde Tahsil Yetkisi Meselesi*” başlığı altında da yer verilen Seyid Mustafa Cevdet’in toprakları bu kez 1777 yılında iltizam nedeni ile çalışmaya konu olmuştur. Buna göre Seyid Mustafa Cevdet hala Birecik sancağının Suruç nahiyesinin Karaöyük karyesinde 17.800 akçelik bir timara mutasarrıftır. Bu mutasarrıf, aynı yıl Karaöyük karyesindeki topraklarını Hacı Kasım Efendi’ye iltizam etmiştir. Bu mültezim de iltizamını “defter-i hâkanî” gereğince toplamak istediğinde yabancı ve kötü niyetli birtakım kimseler çıkagelmiş ve kanuna aykırı iş yaparak buna mâni olmuşlardır. Hacı Kasım Efendi yabancıların bu tutumunu şikâyet konusu etmiştir. Şikâyetinde; bahsi geçen kötü niyetli kişilerin kanunsuz davranışlarından menedilmelerini ve tasarrufunda bulunan topraklardaki mahsul ve vergilerin kanunî hakkı olarak kendisine verilmesini Seyid Mustafa Cevdet aracılığı ile talep etmiştir. Merkezden de ruznamçeye müracaat olunmuş ve zikredilen toprakların Seyid Mustafa Cevdet’in üzerine kayıtlı olduğu görülmüştür. Kayıtlarda ayrıca Seyid Mustafa Cevdet’in divanda tahrir işlerinden sorumlu bir memur olduğu ve görevi gereği toprakları üzerinde bulunamadığı ve timarına bir zarar gelmemesi için “bâ-emr-i âli kaydına şerh” koydurduğu görülmektedir. Bundan dolayı da Seyid Mustafa Cevdet’in mültezimi olan Hacı Kasım Efendi’nin Karaöyük karyesinde iltizam hakkının bulunduğu ve “defter-i hâkanî” gereğince amel olunması taraflara bildirilmiştir.⁶⁴

8. Vergi Toplama İşini Başkasına Yaptırma: Vasilik ve Vekaletle Toprak İdaresi

Toprağın asıl sahibinin mülkiyet hakkı kendisinde saklı kalmak kaydıyla toprak işlerini başka birine devretmesi Osmanlı Devleti’nin toprak idaresinde sık görülen bir uygulama idi. Bu duruma da örnek teşkil edebilecek başlıca iki sistem bulunmaktaydı. Bunlardan ilki vekillik müessesidir. Vekillik; “birine güvenmek, bir işi güvenilir birine bırakmak” veya “başkasının işini görmeye memur olma” gibi manalara gelen *vekl* sözcüğü kökünden gelmektedir. İslam fıkında da bu kavram, bir kimsenin kendi işlerini hukuki bir yolla başka birine devretmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bu bağlamda bir kimse sözlü veya yazılı olarak başka bir kimseyi kendine vekil kıldığını beyan eder ve vekil olarak belirlenen kişi de buna karşı gelmez ise vekalet akdi gerçekleşmiş olurdu.⁶⁵

İslam devletlerinde vekiller, genellikle zekât vergisi ile ilgilenmekteydi. Bununla birlikte toprak vergilerinin toplatılmasından sorumlu birer amil olarak da görev almaktalardı. Bir kimsenin

⁶¹ İltizam sisteminin Osmanlı Devleti’ne olan etkisi hakkında bkz. İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*, 27.

⁶² Mehmet Genç, “İltizam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), s. 154.

⁶³ Detay için bkz. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisi*, 191-195.

⁶⁴ BOA, A.İDVNSAHK.CZRKd, 24/259/4.

⁶⁵ Şemseddin Sami, “Vekâlet وکالت”, *Kâmûs-ı Türkî*, II, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1318), 1497; Bilal Aybakan, “Vekâlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), ss. 1-6.

belli bir bölgedeki topraklarda başkası adına vergi toplama yetkisi de bir nevi memuriyet sayılırdı ve vekillikle benzeşirdi. Bu bağlamda Müslüman Türk devletlerinde amillerin, malî görevlerde vazifelendirildikleri bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde ise bu görevlilerin kanunnâmelerde geçtiği ve vergi tahsili ile ilgilenen memur, mültezim veya onun adına tahsilat yapan kimseler olarak zikredildikleri görülmektedir.⁶⁶

Vekillik konusunda ulaşılan arşiv belgelerinden birinde 1742 yılında kayıtlara yansıyan bir olay anlatılmaktadır. Buna göre Kasım adındaki zaimin, Rakka sancağına bağlı Suruç nahiyesindeki Abamori karyesinde 29.600 akçe zeamete mutasarrıf olduğu anlaşılmaktadır. Bu mutasarrıf, a'sâr ve diğer vergi gelirlerini vekaleten İzzeddin oğlu Ahmed ve Ömer'e bırakmıştır. Vekiller de bahsi geçen vergileri zimmetlerine almışlardır. Bu bağlamda Kasım, "kanun ve defter mücebince" vekâleten zimmetlerinde bulunan hakkın kendisine geri iade edilmesi cihetiyle merkezden hüküm talep etmiştir.⁶⁷ Buradan anlaşılacağı üzere ve olay merkeze yansıdığına göre Kasım'ın kendine vekil tayin ettiği kimseler, vekillik makamına uygun hareket etmemektedirler. Bu nedenle de zaim, tahsil edilen malların kanuna göre ve devlet eli ile kendisine geri verilmesinin yollarını aramıştır.

Toprak sahibinin, haklarının kendisinde saklı kalması koşulu ile toprak üzerindeki işlerini bir başkasına devretmesine örnek oluşturacak diğer bir sistem ise vasilik müessesidir. Bu örnekte de kendi işlerini yaşlarının küçük olmasından dolayı yerine getiremeyen mutasarrıflara haklarının korunması için vasi tayin edilmesi ve bu vasinin ilgili hak ve menfaatleri korumada söz hakkına sahip olması üzerine durulacaktır. Bu bağlamda Osmanlı hukukunda yetim çocuğun malının idare yetkisi vasiye verilmiştir.⁶⁸ Vasi, aldığı bu yetki ile vefat eden ebeveyninden yetim çocuklarına intikal edecek olan malları, çocuklar rüşt duruma gelene kadar muhafaza ederdi.⁶⁹ Bu duruma örnek olarak karşımıza çıkan bir bilgi durumu hem açıklayacak hem de vasilik makamının sorumluluklarını gösterecektir. 1758 yılındaki kayıtlara göre müteferrika Ahmed'in küçük oğulları Ahder ve Muhder, Birecik sancağının Suruç nahiyesinin Cebelferec karyesinde zeamete mutasarrıflardır. Yaşları küçük olduğundan topraklar üzerindeki haklarına Osman adındaki biri vasi olarak tayin edilmiştir. Osman da bu zeamet toprakları 1757 senesinin Mart ayının başlarından itibaren 2.500 kuruş karşılığında bir yıl boyunca öşür tahsil ettirilmesi amacıyla Hüseyin adındaki kişiye iltizam etmiştir. Hüseyin, iltizam bedeli olarak ödemesi gereken 2.500 kuruşun 1.250 kuruşunu ödemiş ve geriye 1.250 kuruş kalmıştır. Toprakları üzerine aldıktan sonra da bu iltizam topraklara öşür vergilerinin toplatılması için Ali adındaki muhızı vekil tayin etmiştir. Ali, bahsi edilen dönemde 601 kuruş toplayabilmiş bunun 553 kuruşunu dahi vasi Osman'ın istemesi üzerine cebelisine göndermiştir. Bundan sonra da mültezimin elinde öşür vergi gelirlerinden yalnızca 48 kuruş kalmış ve geriye Osman'a ödemekle mükellef olduğu 697 kuruşluk bir iltizam borç bedeli kalmıştır. Ne var ki Hüseyin, kalan bu meblağı ödemekte zorlandığını belirtmiştir. Vasi Osman'ın iddiasına göre ise bahsi geçen yılda mültezimin vekili Ali, 2.600 kuruş biriktirmiş ve bu meblağ vekil tarafından Hüseyin'e makbuz edilmiştir. Ancak makbuz vasi Osman'a gönderilmemiş ve bir şekilde kaybedilmiştir. Bu nedenle de Osman mültezime dava açmış ve mahkemede kendisine evvelinde bırakılan 1.250 kuruşun dışında Hüseyin'in halihazırda elinde bulundurduğu 48 kuruşu ve bununla

⁶⁶ Yine de belirtmek gerekir ki amil, kavli bir görevlendirmeden ziyade resmî bir görevliliği ifade etmiştir. Detay için bkz. Mehmet Erkal, "Âmil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), ss. 58-60.

⁶⁷ BOA, A.İDVNSAHK.CZRKd, 24/4/1.

⁶⁸ Ferit Devellioğlu, "Vasi", *Osmanlıca-Türkçe Okul ve Yazışma Sözlüğü*, (Ankara: Doğu Matbaacılık, 1964), 452.

⁶⁹ Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 0/XIV (2012): 106.

birlikte 1.202 kuruş daha talep etmiştir. Bu meblağın toplamı 2.500 kuruş olup Hüseyin'in vekili Ali tarafından, ilk etapta cebeliye ödenen 553 kuruştan söz edilmemektedir. Bundan dolayı vasinin, Hüseyin'den ödemesi gerekenden fazla bir meblağ talep ettiği anlaşılmaktadır. Yine mahkemede bahsi geçen toprakların eskiden beri 2.500 kuruşa iltizam edildiği ve Hüseyin'in zarar ettiği gerekçesiyle bunu dahi tamamen karşılayamayacağı konusu üzerinde durulmuştur. Bu nedenle olayın yerinde teftiş edilmesi fikri ile çözüm üretilmiştir. Yerinde teftişin detaylarında ise Ahder ve Muhder'in vasisi Osman'ın, toprakların mültezimi Hüseyin'in ve Hüseyin'in vekili Ali'nin hep birlikte bahsi geçen zeamete gitmeleri ve durumun adı geçenlerin huzurunda teftiş edilmesi yer almaktadır. Bundan sonra durum ne ise ona göre tedbir alınacak ve mültezimin gerçekte ne kadar hasılat kaldırdığı tespit edildikten sonra ilam olunacak ve ilam gereğince amel edilecektir.⁷⁰

9. Vergiden Kaçınma

Sipahi ile köylülerin ilişkilerine ikinci başlık altında yer verilmişti. Bu başlık altında ise sürekli bir gerilim içerisinde olan iki unsurun ilişkisine yakından bakma şansı bulacağız. Vergi vermekle yükümlü olan kimseler ile vergi toplayıcılar arasındaki ilişki ağı genellikle karşılıklı iyi niyete dayalı olarak çözülmüş olsa da bazı durumlarda taraflardan biri diğerinin hukukunu görmezden gelmiş ve işletilen sistemin aksamasına neden olabilmıştır.⁷¹ Vergi kaçırma veya vergiden kaçınma meselesi de geçmişten günümüze sirayet etmiş bir durumdur. Vergi mükellefi kendisinden alınacak olan vergiyi yüksek bulması durumunda veya kazancından zarar etmesi gibi bir nedenle vergi ödemekten imtina etmiş ve bunu ödemeyerek veya ileri bir tarihe öteleyerek üzerindeki baskıdan kaçınmak istemiştir.⁷² Çalışmada ise vergiden kaçınmanın bir tür sahtecilikle sonuçlanmasının örneği üzerine durulacaktır.

1768 yılında kayda geçmiş bir bilgiye göre Mehmed ve Hadi isimli toprak idarecileri, Birecik ve Ruha sancaklarında ve Birecik'in Hadmerc karyesinde 40.837 akçe zeamete mutasarrıflardır. Bu zaimler, 1763 ve 1764 senelerinin mahsul ve vergilerini iltizam usulü ile Küçük Hüseyin ve Hüseyin isimli iki kişiye bırakmışlardır. Toprakları iltizam eden bu mültezimler de iltizam topraklarının gelirlerini birlikte tahsil etmek üzere anlaşmış ve bu anlaşmayı bir temessük ile mühürleyerek görevlilere bildirmişlerdir. Bu temessük belgesinden kaynaklı olarak da zeamet sahipleri ile iltizam idarecileri arasında bir dava yaşanmıştır. Davanın konusu; bahsi geçen senelerdeki mahsul ve vergi meblağının iltizam idarecilerinin görevini kötüye kullanarak uydurma defter kayıtları oluşturan Birecik nâibi Atai ile iş tutarak düşük göstermesi olmuştur. Buna göre iltizam sahipleri, elde ettikleri mahsul ve vergileri temessükte gösterdikleri orana göre yarı yarıya düşük göstermişlerdir. İlk durumda belirttikleri meblağı vermemek için de iltizamdandan zarar ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Durumu fark eden toprak sahipleri, Küçük Hüseyin'in bölgede yalancılık ile ün saldığını da belirterek kendi haklılıklarını ortaya koyma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu nedenle zarar gördükleri gerekçesiyle durum hakkında hakikatin sual edilmesini talep etmişlerdir. Merkezden de cevap olarak mahallinde durumun tespit edilmesi ve hakikat ne ise ona göre ilam olunması emri gelmiştir.⁷³

⁷⁰ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/135/2.

⁷¹ Vergiden kaçınma meselesi ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisi*, 196-199.

⁷² Verginin tarihsel serüveni hakkında bir okuma için bkz. Altuğ Murat Köktaş ve Ali Gökhan Gölçek, "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Vergi Algısı", *Journal of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences* 28/III (Aralık 2017): 386-396.

⁷³ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/223/2.

10. Ra'yyet Vergisi Anlaşmazlıkları

Osmanlı toprak idaresinde timar sisteminin tatbik edildiği alanlar içerisinde köylüler genel olarak tarımla uğraşmışlardır. Bu köylüler, başlangıçta olağanüstü durumlarda toplanılması adet edinilip sonraları daha başka amaçlarla da alınmaya başlanan “avârız-ı dîvâniyye” ve “tekâlif-i örfiyye” gibi vergilerin dışında “ra'yyet vergisi” adı altında tasarruf ettikleri toprak oranına göre bir vergi ödemekle de mükelleflerdi.⁷⁴ İnalçık, ra'yyet vergisinin kökeni hakkındaki tartışmalara değinirken “çift-resmi” veya “kulluk-akçası” da denilen bu verginin “köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamı” yorumunu yapmaktadır.⁷⁵ Bundan hareketle köylü ile sipahinin “hizmet” adı altında birbiri ile etkileşim içerisinde olduğu ve bu bağlamda uzlaşma ve çatışma alanlarının doğduğu söylenebilir. Bir sebeple ra'yyeti olduğu toprağı terk eden reaya, sipahiye zor duruma sokup toprakların ekilip biçilmesini sekteye uğrattığı için devlet ile de çatışma yaşamış ve taşra idaresi tarafından cezalandırılan taraf olmuştur. Bu bağlamda karşımıza çıkan bir bilgide 1751 yılındaki kayıtlara göre İsmail'in, Suruç kazâsına bağlı Abamori ve Tılviran karyelerinde zeamet mutasarrıfı olduğu görülmektedir. Bunun tasarrufunda olan topraklardaki ra'yyet ve ra'yyet oğulları “kadimî karyelerinden kalkıp” başka topraklara göç etmişlerdir. Ancak bunlar göç etseler de esasında Abamori ve Tılviran karyeleri toprakları üzerinde kayıtlıdır ve kaydedilmiş reayanın ödemesi gereken “rusûm-ı ra'yyetleri” kanun ve defter gereğince yerleştikleri yerlerde onlardan talep edilmiştir. Ne var ki bu göçerler içerisinde bazıları, çeşitli bahaneler üreterek mahsullerden yeterli miktarda para kaldıramadıklarını bahane ederek bu talebi geri çevirmişlerdir. Bu durum üzerine arzuhal yazan mutasarrıf İsmail, kendi başına toplayamadığı ra'yyet vergilerinin kanun ve defter gereğince alınabilmesi için merkezden talepte bulunmuştur.⁷⁶

Bir diğer örnekte yerini yurdunu terk eden veya terk ettiği iddia edilen köylüler ile toprak sahipleri arasındaki çatışmalara odaklanılmıştır. Olası bir göç durumunda reyanın hem göç edilen hem de göçülen bölge için bir sorun teşkil edeceği aşikardır. Devlet de bunu önlemek için çaba sarf etmiş ve terk edilen bölgenin mutasarrıfına topraklarını terk edenleri takip edip hakkını aramasının yolunu açmıştır. Bu durumda da her iki bölgenin mutasarrıfı ile reaya arasında ra'yyet vergisi alma meselesi nedeni ile çatışma yaşanabilmiştir.⁷⁷ Verilecek olan örnekte de mutasarrıflardan birinin devletin topraklardaki devamlılığı hedefleyen bu tavrını suistimal ettiği ve iddiaya dayalı olarak vergi talebinde bulunduğu tespit edilmiştir. Buna göre 1781 yılındaki kayıtlarda Suruç kazâsına bağlı İbrahim Kuyusu karyesi ahalisinin adı geçen karyenin topraklarında ziraat ile uğraşip ekip biçmekte oldukları görülmektedir. Bu ahali, yaptıkları ziraattan ve ra'yyet olarak karyede kayıtlı olduklarından dolayı “avârız”, “hazeriye” ve diğer tekâlifleri “hâl-i tahammüllerine göre” vermekle mükellef tutulmuştur. Bu bağlamda da ahali, öşür ve diğer vergileri kanun gereğince karyelerinde sipahi olan Ahmed'e ödemiştir. Ancak Birecik sancağı mütesellimleri kanuna aykırı olarak İbrahim Kuyusu karyesi reayasının Havâss-ı hümayûn topraklarından olan Birecik hâssı topraklarında yerleşik olduklarını iddia ederek asıl yerleşkelerini terk ettikleri gerekçesi ile bunlardan “çiftbozan”,

⁷⁴ Mehmet Öz, “Reâyâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), s. 491; ayrıca ra'yyet vergisi ödeyen köylünün bu ödemeyi yaparak toprak idarecisine bir nevi bağlılık gösterdiği de ifade edilmektedir. Bkz. Halil İnalçık, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Osmanlı ve Modern Türkiye -Araştırmalar-*, 3. bs., ed. Tuğçe İnceoğlu, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 90.

⁷⁵ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, *Belleten* 23/XCII (Ekim 1959): 581.

⁷⁶ BOA, A.İDVNSAHK.CZRKd, 24/80/4.

⁷⁷ Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisi*, 181-182.

“bennak” ve “arûsâne” gibi çeşitli vergiler talep etmişlerdir. İbrahim Kuyusu karyesi reayası da Birecik hâssı topraklarının ra’iyyet ve ra’iyyeti oğulları olmadıklarından ve üzerlerine edası lazım gelen ne var ise kain oldukları çiftliklerde hâlihazırda ödemiş bulduklarından bahisle bu fuzuli vergi talebi karşısında zor duruma düştüklerini iddia etmişlerdir. Bundan dolayı reaya ile has mutasarrıfları arasında dava görülmüş ve karye reayasının haklılığı anlaşılacak mutasarrıfların kanuna aykırı müdâhaleleri men edilmiş ve bu hususta ilam yazılmıştır.⁷⁸

11. Vergilerin Nizâmî Toplatılmasına Mâni Durumlar: Ashab-ı Ağraz ve Ehl-i Örf’ün Müttegallibe Hareketleri

Patrimonyal anlayışa sahip olan Osmanlı padişahları, ülkenin yegâne idarecileri ve nihai söz söyleyen kişileri iken onlar adına taşrada kararlar alan ve devletin idare mekanizmasını işleten üst düzey bürokratlar ile iş yüklerini hafifletmekteydi.⁷⁹ Bu iş yükünü hafifleten unsurlar arasında yer alıp kendisine dirlik ve ma’îşet olarak verilen toprakları mamur hâle getirme, arazisinde yaşayan reayayı gözetme ve “hîn-i muhârebede” sınır boylarına gitme gibi görevler yüklenen timar mutasarrıfı sipahiler,⁸⁰ vergi toplama meselesinde dışardan bir müdâhaleye karşı kanun tarafından korunmaktaydı. Buna muhalif hareket edenler ile timar mutasarrıfları arasındaki çatışmalar ise pek çok zaman merkeze yansımış ve devlet, taşra bürokrasisinin sorunu çözmeye yönelik tedbir almasını istemiştir.

Haksızlık yapıp güç kullanarak halka sıkıntı yaşatan bu muhalif “zorba gürûhu”nu ifade etmede karşımıza çıkan ilk kavram *müttegallibe* kavramıdır.⁸¹ Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere devletin, zorbalık yapıp kin güderek taşradaki düzeni bozan bu kanunsuzlara karşı müsamaha göstermediği, taşradaki düzeni sağlamak için uğraştığı ve müttegallibe hareketleri önlemeyi hedeflediği görülmektedir. Bununla ilgili 1746 senesinde kayıtlara geçmiş olan bir bilgide müttegallibeliğin boyutu gözler önüne serilmektedir. Buna göre Süleyman adındaki zaim, Suruç nahiyesinin Telharman karyesinde 20.000 akçe zeamete mutasarrıftır. Bu mutasarrıf, 1745 yılında mahsul ve vergi işlerinin yapılması amacıyla kendine bir vekil tayin etmiştir. Ancak “âhardan bir vecihle müdâhale olunmak icâb etmez iken” müttegallibeden Hacı Mehmed ile birtakım kimseler “fuzûli müdâhale” ederek zaimin vekil tayin ettiği kişinin işini yapmasına mâni olmuşlardır. Bunun üzerine durum merkeze lanse edilmiş ve bu bağlamda merkezden taşraya müttegallibelerin “zâhir olan müdâhale ve te’addîleri”nin men ve defolunması ve “hilâf-ı kânun ve mugâyir-i berât” olan tutumun ortadan kaldırılması için hüküm gönderilmiştir.⁸²

Osmanlı vergi terminolojisinde yer bulduğunu saptadığımız bir diğer hukuksuzluğu ifade eden kavram ise *ashâb-ı ağraz*dir. Garaz kökünden gelen *ağraz*; garez eden, kötü niyet besleyen, nefsanîyetle hareket edip kin ve husumet besleyen kimselerin tutumunu açıklamak için kullanılmıştır.⁸³ Örnekte ise bu tutumla ilgili 1748 yılında kayıtlara geçmiş olan bir olay ele alınmıştır. Bu olayda Seyyid Sefer isimindeki bir sipahinin Birecik sancağının Suruç nahiyesinin

⁷⁸ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 25/21/3.

⁷⁹ Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet*, 113.

⁸⁰ Bir bilgide sipahilerin “Osmanlı şövalyesi” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bu adlandırma ile birlikte Osmanlı timar sistemi, Batı’nın feodalitesi ile benzeştirilmektedir. Ancak tekraren belirtmek gerekir ki iki sistem benzerlikten ziyade farklılıkları ile ön plana çıkmaktadır. Bilginin geçtiği yer için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlîf Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, çev. F. Hakan Özkan, (Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999), 224.

⁸¹ Şemseddin Sami, “Müttegallibe مُتَغَلِّبِهِ”, *Kâmûs-ı Türkî*, II, (Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1318), 1281.

⁸² BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/35/6.

⁸³ Şemseddin Sami, “Garaz غَرَضٌ”, *Kâmûs-ı Türkî*, II, (Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1318), 964.

Haviye karyesinde 7.300 akçe ile timara mutasarrıf olduğu görülmektedir. Bu mutasarrıf, toprakları dahilinde reayadan “a’şâr-ı şer’iyye vesâir hukûk ve rûsum”u almakla mükelleftir. Bahsi geçen vergilerin toplatılması için de Seyyid Sefer, Süleyman adındaki kişiyi kendine vekil tayin etmiştir. Süleyman, vergileri toplamak için bölgeye gittiğinde ashâb-ı agrâzdan kötü niyetli birtakım kimseler çıkagelmiş ve reayayı tahrik edip ihtilale sebep olmuştur. Bu nedenle de bahsi geçen vergiler toplanamamıştır. Hak kaybını önlemek için Seyid Sefer merkezle iletişime geçmiş ve zorbaların “zâhir olan müdâhale ve te’addileri men’u def” olunması maksadıyla talepte bulunmuş ve merkezden de kanun gereğince hareket edilmesi emredilmiştir.⁸⁴

Hukuksuz işler, mütegalibe ve ashâb-ı agrâz dışında devleti temsil eden ehl-i örf adındaki bazı taşra güçleri tarafından da yapılmıştır. Bu güçler, Osmanlı’da sultanın icraî, idarî ve askerî sorumluluklarını üzerinde bulunduran ve ulemadan sayılmayıp taşranın zengin ve ileri gelenlerinden oluşan bir zümreyi temsil etmeleri ve hukuksuz yapılan işlerde rolleri olmaları hasebiyle araştırmaya konu olmuştur.⁸⁵ 1758 yılındaki bilgilere göre Ahmed ve oğlu Mehmed, Birecik ve Ruha sancaklarının Suruç nahiyesinin Cebelferec karyesinde ve başka yerlerde 81.674 akçelik bir zeamete mutasarrıflardır. Bu zeamet, icmal defterinde serbest toprak olarak kaydedilmiştir ve bundan dolayı da “rûsum-ı serbestiye”sine dışardan bir müdâhale yapılamamaktadır. Ancak ehl-i örften bazı kimseler tarafından Ahmed ve Mehmed’in zeamet topraklarına tacizde bulunulmuş ve “cürm u cinayet”, “resm-i arûs”, “cariye kânesi” ve başka diğer bâd-ı hevâ vergilerine kanuna aykırı olarak müdâhale edilmiştir. Bu ehl-i örf, yaptıklarında bununla da sınırlı kalmamıştır. Adı geçen zaimlerin reayasına dahi musallat olmuş ve içlerinden bazılarını hapsederek çeşitli cürümler işlemişlerdir. Sıkıntı çeken reaya da bundan dolayı perakende ve perişan olmuştur. Bu durumun bir neticesi olarak Ahmed ve oğlu Mehmed’in zeametleri topraklarındaki mahsuller de zarar görmüştür. Tüm bunlardan dolayı zaimler, merkezle iletişime geçip şikâyette bulunmuş ve sözü edilen ehl-i örf taifesinin neden oldukları hukuksuz işlerden menedilmelerini talep etmişlerdir. Merkezden ise “icmâllû ze’âmet karyeleri serbest olmak kânun-ı mukarrerdir hâricden dahl olunmaz” denerek ehl-i örfün kanuna göre hareket etmesi için emir gönderilmiştir.⁸⁶

12. Kanuna Aykırı İstenen Vergiler

Osmanlı Devleti’nin vergi mekanizmasının başında hiç şüphesiz öşür ve cizye yer alırdı. Bunun dışında “tekâlif-i örfiyye” ve “avarız-ı divaniyye” adıyla örfî vergiler mekanizmaya dahil edilirdi. Rûsum ve tekâlif adı altında reayadan talep edilen bu vergiler, öncelikle vilayetlerdeki askerî birliklere dağıtılırdı. Bu vergilerin tahsili yasal olarak karşılanırken bir de taşradaki yerel kesimin kanun dışı topladığı vergiler bulunmaktaydı. Merkezi idare çoğu zaman “âdet-i kadime” olarak tanımlanan örfî vergilere müsamaha gösterirdi. İşler suistimal edildiğinde ise vergi toplayıcılar ile vergi ödeyiciler arasında ihtilaf ve çatışmalar yaşanırdı.⁸⁷

Devlet bu ihtilaf ve çatışmaları önlemek için ciddi bir emek sarfetmiştir. Bu bağlamda Osmanlılarda şer’î ve örfî vergiler cins ve miktar olarak kuşkuya ve suistimale imkân vermeyecek derecede açık bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca bu vergilerin ne zaman ve kim tarafından toplanacağı

⁸⁴ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/55/1.

⁸⁵ Ayrıntı için bkz. Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, X (İstanbul 1994), ss. 519-520; ehl-i örf kavramı ayrıca “padişah adına emir verme yetkisine sahip kullar” manasında da kullanılmıştır. Bkz. Halil İnalçık, “Devlet Teşkilatında Kul Sistemi”, *Osmanlı ve Modern Türkiye -Araştırmalar-*, 3. bs., ed. Tuğçe İnceoğlu, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 100.

⁸⁶ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 24/136/1.

⁸⁷ İnalçık, “Köylünün Vergilendirilmesi”, 81-82.

da kanunda detay bulan bir husus olmuştur. Vergi idaresinde gösterilen bu hassasiyet nedeni ile vergi toplayıcı ile mükellef arasında çıkabilecek pek çok sorun kanunnâmeler vasıtasıyla henüz çıkmadan önlenmiştir. Kanunnâmede kendine yer bulamayan hususlarda ise kadı ile nâip karar mercii olarak kabul edilmiş yine meselenin vergi toplayıcı ile mükellef arasında ihtilafa mahal vermeyecek bir düzenle çözümü amaçlanmıştır.⁸⁸

Arşivde rastlanılan bir bilgide de hukuksuz talep edilen bir vergiden bahsedilmektedir. Bilgiye göre Suruç kazâsına bağlı Mız'anter karyesinde sakin olan ahali, Kethüdazade Ömer ile Ahmed adındaki kimselere adı geçen karyede bir "hâne-i avarıza" bağlı herhangi bir mal ve mekanları bulunmadıkları halde "siz dahi bizimle ma'an hisse veriniz" demiş ve ehl-i örften bazıları dahi "tekâlif-i şâkka" talebi ile bu iki reayayı zor duruma sokmuştur. Bu sebeple Ömer ve Ahmed, merkezle iletişime geçerek kanuna aykırı vergi talebinden kaynaklı ortaya çıkan mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmiştir. Merkezden de bu bağlamda gerekli incelemeler yapılmış ve taşradaki aktörlere kanuna riayet edilmesi yönünde emirnâme gönderilmiştir.⁸⁹

Sonuç

Osmanlı vergi sisteminde mükelleften alınan nakdî ve aynî vergiler, devletin malî problemi ve malî denetimi çerçevesinde idare edilmiştir. Reayadan belli bir kanunî nizâma göre alınan bu vergiler, taşradaki askerî ve sosyal müesseselerin idamesinde hayatî bir rol üstlenmiştir. İdarî, iktisadî ve sosyal hayatın konjonktürü içerisinde yer alan vergide insan ilişkileri ise hem devlet idarecilerini hem toprak idarecilerini hem de reayayı kapsar şekilde kurulmuştur. İlişkiler içerisindeki bu üç unsurun temel kaygılarına gelince; devlet, olası vergi kayıplarını önlemeyi dert edinirken toprak idarecileri daha fazla gelir elde edebilmeyi reaya ise devlet görevlilerinin ve toprak idarecilerinin baskıları altında ezilmemeyi arzulamıştır. Bu nedenle Osmanlı taşrasındaki sorunlar; devlet, toprak idarecisi ve köylü reaya döngüsünde gelişim göstermiştir. Bu döngü içerisinde yer alan askerî zümre, topraklardaki idareci statüsünü oluştururken vergiden de muaf tutulmuştur. Vergiden muaf tutulan bir başka toprak idarecisi de serbest toprak mutasarrıflarıdır. Bu mutasarrıfların toprakları, gelenek haline gelen sistem içerisinde serbest toprak kategorisinde yer alıp dışardan bir müdahaleye ve vergi talebine kapatılmıştı. Çalışmada ise bu toprakların ne denli müdahaleye açık olduğu verilen örnekler ve taşradaki aktörlerin mücadeleleri bağlamında görülmüştür. Ayrıca ulaşılan belgelerde reyanın ra'yyet vergisi ödeyerek topraklardaki işletme hakkını elde etmesi ile iştirake dayalı olarak toprak mülkiyetleri edinmesi sonrasında yaşanan problemlerin taşradaki toprak sorunları içerisindeki yoğunluğu saptanmıştır. Toprakları ferdî veya iştirake dayalı olarak üzerine alan reaya, yerel güçlerin baskıları karşısında zor duruma düştüğünde ise çözümü divanda aramıştır. Toprak idaresine yapısal olarak bakıldığında da Osmanlı toprak idaresi içerisinde taşeron sistemi ile vekillik ve vasilik müesseselerinin teşkil edildiği görülmüştür. Bu sistem ve müesseselerin durumları; asıl toprak sahiplerinin haklarını iltizam ederek gelir kanalı oluşturmaları, işlerinin yoğunluğundan dolayı topraklarını bir vekile bırakan hak sahiplerinin durumları ve yaşlarının küçük olmasından kaynaklı olarak topraklardaki sevk ve idare yetkilerini vasilelere devreden mutasarrıfların durumları çerçevesinde uğranan hak kayıpları ve yaşanan güçlükler bağlamında okunmuş ve yine mültezim, vekil ve vasilerin bölgedeki nizâmı kendi başlarına sağlayamamaları durumunda bu haklarının devlet eli ile korunmasının yollarını aradıkları görülmüştür. Bu bağlamda da toprakları başkalarının kontrolüne bırakma meselesinin çalışmada

⁸⁸ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 64.

⁸⁹ BOA, A. {DVNSAHK.CZRKd, 25/28/1.

görüldüğü üzere taşra aktörlerini ve merkezi en çok meşgul eden meseleler arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Kanuna aykırı vergi talebi ve angarya işler yaptırma meseleleri de çalışmada tespit edilen bir diğer husus olmuştur. Taşradan merkeze gönderilen şikâyetlerde devlet, sorunları önlemek için kanunnâmelere başvurmuş ve kanunnâmelerin cevap veremediği pek çok durumda da kadı ve nâipleri yetki ile donatarak haksızlık ve anlaşmazlıkların önlenmesini ve giderilmesini amaçlamıştır. Ancak çalışmada yer verilen bir örnekte de görüldüğü üzere kanun koyucu ve adaletin tesisindeki en önemli figürlerden biri olan nâip, kimi durumda yerel eşraf ile iş tutarak halka zulüm de yapabilmıştır. Ayrıca çalışmada muayyen bir bölgedeki topraklarda farklı farklı sorunların patlak verdiği de görülmüştür. Aynı mutasarrıf, aynı topraklar üzerinde farklı zaman aralıklarında toprak nizâmındaki otoritesini sağlayamadığından veya taşradaki mütegalibelerin çok sık saldırısına maruz kaldığından dolayı merkezle iletişime geçerek yardım talebinde bulunmuştur. Bu durum sonucunda da devletin, dâhiliyeti ile taşradaki insan ilişkilerinde daima denetleyici olduğu anlaşılmış ve mutasarrıfın topraklardaki vergi toplama hakkının tahvil ve temessük gibi belgelerle resmiyet kazandırılmasının esas tutulduğu gözlemlenmiştir. Köylü veya toprak idarecisinin mücbir sebeplerden dolayı vergiyi ödeyememesi veya toplayamaması durumlarında da devlet, hümanist bir yaklaşım içerisinde olarak sorunların hak sahibi açısından olumlu sonuçlandırılmasının takibini yaptırmıştır. Ayrıca esas itibari ile Osmanlı sistemi sayılmayan ve geçmişten ilham alınarak yapılandırılan pek çok müessese ve anlayışın taşradaki toprak idaresinde yer aldığına vakıf olunmuştur. Çalışmada sona gelirken Osmanlı topraklarındaki çözülme ve değişimin izleri takip edilmiştir. 18. yüzyılda devletin içerisinde olduğu krizin izleri; rüşvet alan devlet görevlilerinin durumları, konumlarını suistimal eden ehl-i örfün tutumları ve sipahilerin reaya üzerinde haksız vergi talepleri gibi veriler vasıtasıyla incelenebilmiştir. Bu bağlamda da devletin, sosyoekonomik çöküşü önleyebilme gayesiyle değişime direnç göstermediğine ve yeni sistem ve görüşleri dikkate alarak süreci ilerlettiğine vakıf olunmuştur.

Kaynaklar

I. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Şikâyet Defteri (A. DVNS. ŞKT. d). 113.

Bab-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Şikâyet Defteri (A. DVNS. ŞKT. d). 122.

Bab-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Sicilleri Cezâir ve Rakka Ahkâm Defteri (A. {DVNSAHK.CZRKd). 24.

Bab-1 Asafî Divân-1 Hümâyûn Sicilleri Cezâir ve Rakka Ahkâm Defteri (A. {DVNSAHK.CZRKd). 25.

II. Yazma Eser

Göriceli Koçi Bey. *Koçi Bey Risalesi*. Ankara: TBMM Kütüphanesi, 81-368, 201601197, 46-53.
TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu,
<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2756>, erişim: 15.05.2023.

III. Basılı Kitap ve Makaleler

Ahışhalı, Recep. "Tahvil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), ss. 440-442.

- Aybakan, Bilal. “Vekâlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), ss. 1-6.
- Barkan, Ömer Lütfi. “İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, *Journal of Istanbul University Law Faculty* 7/IV (2011): 906-942.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Timar”, *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1 (İstanbul 1979), ss. 286-333.
- Barkey, Karen. *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. Çev. Zeynep Altok. Ed. M. Murtaza Özeren. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Başdemir, Baykal. *Osmanlı Vergi Sisteminde Öşür*. Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi, 2015.
- Batmaz, Eftal. “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 18/XXIX (1996): 39-50.
- Bay, Abdullah. *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850)*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007.
- Burke, Peter. “Bilginin Coğrafyaları”. *Bilginin Toplumsal Tarihi II: Encyclopédie'den Wikipedia'ya*. Çev. Mete Tunçay. Haz. Özgür Bircan-Fikret Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, 209-244.
- Cıkay, Nezif. “Osmanlı'da Cerime Uygulaması ve İstismarı”. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/XII (2021): 272-288.
- Devellioğlu, Ferit. “Vasî”. *Osmanlıca-Türkçe Okul ve Yazışma Sözlüğü*. Ankara: Doğu Matbaacılık, 1964, 452.
- Erkal, Mehmet. “Âmil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1991), ss. 58-60.
- Genç, Mehmet. “İktisadî Açından Osmanlı'da Zekât Uygulamaları”. *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 03-04 Aralık 2016*. Haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, 255-261.
- Genç, Mehmet. “İltizam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII (İstanbul 2000), ss. 154-158.
- İnalcık, Halil ve Quataert, Donald (ed.). *An Economic and Social History of The Ottoman Empire (Volume I: 1300-1600)*. New York: Cambridge University Press, 1994.
- İnalcık, Halil. “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”. *Osmanlı ve Modern Türkiye - Araştırmalar-*. 3. Bs. Ed. Tuğçe İnceoğlu. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, 81-96.
- İnalcık, Halil. “Devlet Teşkilatında Kul Sistemi”. *Osmanlı ve Modern Türkiye -Araştırmalar-*. 3. Bs. Ed. Tuğçe İnceoğlu. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, 97-111.
- İnalcık, Halil. “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”. *Bellekten* 23/XCII (1959): 575-610.
- İpşirli, Mehmet. “Ehl-i Örf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, X (İstanbul 1994), ss. 519-520.
- İslamoğlu, Huricihan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. 2. Bs. Haz. Ayşe Çavdar. Ed. Kıvanç Koçak. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1640-1774*. IV. Çev. Nilüfer Epçeli. Ed. Erhan Afyoncu. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

- Kaplan, Nebi. *Suruç (Tarihi, Önemli Şahsiyetleri ve Tarihi Mekanları)*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016.
- Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. 4. Bs. Ankara: TTK Basımevi, 2010.
- Kazımcı, Ziya. *Osmanlı'da Vergi Sistemi*. Ed. Rahime Demir. İstanbul: Bilge Yayınları, 2005.
- Köktaş, Altuğ Murat ve Gölçek, Ali Gökhan. "Geçmişten Günümüze Türkiye'de Vergi Algısı". *Journal of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences* 28/III (2017): 386-396.
- Köprülü, M. Fuad. "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi". *Bellekten* 5/XIX (1941): 319-321.
- Öğüt, Tahir. *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Örenç, Ali Fuat. "Mutasarrıf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI (Ankara 2020), ss. 377-379.
- Öz, Mehmet. "Reâyâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), ss. 490-493.
- Özcan, Tahsin. "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 0/XIV (2012): 103-121.
- Polat, Murat. *XVIII. Yüzyılda Ruha'da Müteğallibe Hareketleri*. Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 2023.
- Sağlam, Hadi. "İslam Fıkıh Doktrininde Müşterek Mülkiyetin Taksiminde Muhdesatın Durumu (İştirak ve Müşterek Araziler Örneği)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/II (2012): 365-415.
- Sahillioğlu, Halil. "Ahkâm Defteri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, I (İstanbul 1988), s. 551.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (Elli İkinci Sene)*. 9. Tertip. Dersaadet: Sicil-i Ahval Daire-i Umumiyesi, 1322.
- Sami, Şemseddin. "Garaz غَرَض". *Kâmûs-ı Türkî*. II. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1318, 964.
- Sami, Şemseddin. "Müteğallibe مُتَعَلِّبَة". *Kâmûs-ı Türkî*. II. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1318, 1281.
- Sami, Şemseddin. "Öşr عَشْر". *Kâmûs-ı Türkî*. II. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1318, 937.
- Sami, Şemseddin. "Tahvil تَحْوِيل". *Kâmûs-ı Türkî*. I. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317, 387.
- Sami, Şemseddin. "Vekâlet وَكَّالَت". *Kâmûs-ı Türkî*. II. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1318, 1497.
- Sayar, Ahmed Güner. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. 6. Bs. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- Sayın, Abdurrahman Vefik. *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*. Çev. F. Hakan Özkan. Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999.
- Selik, Mehmet. *İktisadi Doktrinler Tarihi*. Haz. Altuğ Yalçıntaş. Ankara: Efil Yayınevi, 2015.
- Smith, Adam. *The Wealth of Nations*. Ed. R. H. Campbell-A. S. Skinner. Indianapolis: Liberty Press, 1981.
- Sombart, Werner. *Burjuva (Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı)*. 3. Bs. Çev. Oğuz Adanır. Haz. Taşkın Takış. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.

- Tabakoğlu, Ahmet. “Öşür”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2007), ss. 100-103.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Tuğ, Salih. *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*. Haz. Mehmet Erkal. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1984.
- Tuğluca, Murat. *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. 2. Bs. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “Ahkam Defterleri: Mahiyetleri, Muhtevaları ve Osmanlı Araştırmalarında Kullanımları”. *IV. International Pırı Reis Language, History, Geography Congress 10-12 October 2021, Ankara/Turkey (The Proceedings Book)*. Ed. Alenka Pavko-Čuden-Mehmet Ali Türkmenoğlu. İstanbul: IKSAD Yayınevi, 2021, 32-39.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “Avrupa Feodalitesi ile Osmanlı Tımar Sistemi Üzerine Bir Mukayese”. *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS 5/IV* (2012): 189-204.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “Osmanlı Devletinde Toprak Yönetimi ve Vergi Toplama”. *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi 3/II* (2021): 109-133.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “Osmanlı Klasik Döneminde Sipahi, Köylü ve Devlet”. *Türkiyat LIII* (2021): 485-503.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “Osmanlı Taşrasında Zirai Üretim: Osmanlı Sipahisi ve Köylüsü”. *Turkish Academic Research Review 6/II* (2021): 725-751.
- Üner, Mehmet Emin. “Rakka Ahkâm Defterlerinde Rumkale Kazasından Payitahta Yansıyan Vergi Kaynaklı Davalar ve Çözüm Önerileri”. *Ortaçağ’dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*. Ed. Yasin Taş. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2022, 131-154.
- Üner, Mehmet Emin. “Ruha Sancağından Merkeze Yansıyan Vergi Şikâyetleri (Rakka Ahkâm Defterine Göre)”. *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik’e Armağan*. Ed. Burak Kocaoğlu. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Üner, Mehmet Emin. *Rakka Ahkâm Defterlerinde Suruç Kazası*. Ed. Burak Fazıl Çabuk. İstanbul: İskenderiye Kitap, 2021.
- Yılmaz, Ali. *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.